

TARAZ'DA BULUNAN SON KARAHANLI HÜKÜMDARLARINDAN BİRİNE AİT MEZAR ANITI

The Taraz Tomb inscription belongs to one of the latest Karakhanid ruler

Надгробная надпись найденная в Таразе принадлежащая одному из последних караханидских правителей

Darhan KIDIRALI*, Gaybullah BABAYAR**

Gazi Türkiyat, Bahar 2016/18: 19-41

Öz: Bu makalede hayatına dair bilgi elde edemediğimiz Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han / İkbāl-Han Dad-Bek İsfefsalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî'nin mezar anıtı ve onun kişiliği hakkında bilgi verilmektedir. Bu şahsın Taraz'da 1262 yılına kadar yönetiminde bulunan son Karahanlı hükümdarı olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği gibi, Karahanlı dönemi şairi Ahmed Yükneki'nin yaşadığı bölgenin nerede olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu bilgiler sayesinde Ahmed Yükneki'nin yaşadığı bölge Yüknek kasabasının Otrar bölgesinde (Türkistan/Yese şehri yakınında) olduğu belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Taraz, Otrar, Orta Asya, Batı Türkistan, Sırderya, Güney Kazakistan, Karahanlı, mezar anıtı, unvan, unvan niteleyicileri, 1262 (sene), son Karahanlı, Cengizliler, yerel vasaal yöneticiler.

Abstract: This article provides scrupulously gathered information about personality and tomb inscriptions of Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han / İkbāl-Han Dad-Bek İsfefsalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî. According to research findings, he was the ruler of Taraz until 1262. As is known, academic debates about the place the poet of the Karakhanid period Ahmed Yükneki lived has not been resolved. The results of this study indicate that Ahmed Yükneki lived in Yüknek village located in the Otrar region (close to Turkestan/Yese town).

Keywords: Taraz, Otrar, Central Asia, Western Turkestan, Syrdaria, Southern Kazakhstan, Karakhanids, tomb inscription, title, epithets, 1262 (data), later Karakhid, Chingizids, local vasaal rulers.

Аннотация: В данной статье даются сведения о надгробном надписе и о личности Кутлуğ-Тонга Улуğ-Билге Илик Хан/Икбал Хан Дад Бек-Истехсалар б. Ильяс... Огул-Бек аш-Шахид-Дад-Бек аль-Тараза, жизнь которого для нас остаётся анонимной. Согласно результатам исследований, он был последним Караханидским правителем в Таразе до 1262 года. Как известно, существуют различные мнения о местожитии поэта Караханидского периода Ахмеда Едина Юкнеки. Результаты данного исследования свидетельствуют о том, что Ахмед Юкнеки, жил в деревне Юкнеки, который находился в области Оtrar (недалеко от города Туркестан/Иесе).

Ключевые слова: Тараз, Оtrar, Центральная Азия, Западный Туркестан, Сырдарья, Южный Казахстан, Караханиды, надгробная надпись, эпитеты, классификаторы эпитетов, 1262 (год), последний Караханид, Чингизи, местные вассальные правители.

* Prof. Dr., Uluslararası Türk Akademisi Başkanı, Astana/KAZAKİSTAN. hidirali@yahoo.com

** Doç.Dr., Uluslararası Türk Akademisi Tarih Uzmanı, Astana/KAZAKİSTAN. gaybullah@mail.ru. Gönderim Tarihi:01.04.2016. Kabul Tarihi: 08.06.2016.

Giriş

Taraz, birçok tarihî mimarî yapıları kendinde barındırmasının yanı sıra, pekçok kültürel, epigrafik, nümizmatik ve bunun gibi arkeolojik buluntularıyla da Türk toplulukları tarihinde ayrıca önem taşımaktadır. Bugünlerde Kazakistan'ın büyük şehirlerinden biri olan bu şehir ülkenin güneyinde, Talas nehri havzasında Kırgızistan'a yakın bir coğrafyada bulunmaktadır. Hem belirli bir şehir adı, hem de bölge (vilayet) adı olarak iki bin seneden fazla bir zaman diliminde "Taraz" adıyla meşhur olan bu yerleşim birimi 19. yüzyıl-20. yüzyıllarda bir müddet Evliya-Ata ve Cambul adlarıyla da anılmıştır. Başta Çin yıllıkları olmak üzere Doğu Roma (Bizans), Arap ve Fars kaynaklarında adı sıkça geçen Taraz, Asya Hun imparatorluğu (m.ö. 3-m.s. 3. yy.) döneminden itibaren Köktürk Kağanlığı (552-744), Türgeş Kağanlığı (699-766), Karluk Yabguluğu (766-840), Karahanlı Hakanlığı (927-1212) ve s. gibi Türk asıllı hanedanlar döneminde yönetim merkezlerinden biri veya önemli bir idarî, kültürel, dinî ve iktisadî merkez görevini yapmıştır. Özellikle bu açıdan Taraz'ın Karahanlılar dönemindeki yeri paha biçilmez niteliktedir.

Nitekim yaklaşık bir asırdır bu şehir ve civarında sürdürülen arkeolojik araştırmalar sonucunda Karahanlılar dönemine ait pekçok nümizmatik ve epigrafik malzemeler (tuğla, şişe, seramik ve metal eşyalar üzerindeki yazılar, mezar anıtları vs) bulunduğu gibi, birçok mimarî yapının adı geçen hanedanla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Özellikle, yerli ahali tarafından "Karahana Evliya", "Tek-Turmas Ata" "Ayşe Bibi" / "Babacı Hatun" ve benzeri camî, türbe gibi tarihi kültürel yapılar Karahanlı döneminin bugüne kadar ulaşan sabit tanıklarındır (Байпаков, Ерзакович 1971: 72-73).

Taraz şehri ve civarlarının genel Türk tarihi açısından önemi şimdiye kadar tam olarak anlaşılmış değildir. Oysa Karahanlı dönemine ait arkeolojik buluntular ve mimarî eserlerin barındırdığı bilgilerle Arapça, Farsça ve Türkçe yazılı kaynaklardaki bilgiler karşılaştırıldığında Taraz bölgesinin Türk Dünyası açısından önemli olduğu anlaşılabilmektedir. Bölge tarihi üzerine kapsayıcı araştırmaların gerçekleştirilmediği, yapılan araştırmaların daha çok bölgesel karakter taşıması bu gibi sorunların başında gelmektedir. Özellikle Taraz, hem yazılı kaynaklarda geçen en eski Türkçe yer adlarından biri¹ olmakla kalmayıp, belki de Türk şehirciliğinin başlangıcı olma vasfını taşımasıyla da ayrıca bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Türk tarihi açısından Taraz şehrinin ne denli önem taşıdığını tasdik edecek mimarî yapıt ve onun içinde bulunan mezar anıtı üzerine duracağız.

¹ Taraz / Talas – milattan önceki son yüzyıllara ait Çin yıllıklarında *Ta-lo-sı* biçiminde kaydedilir. M.Ö. 40 yılında Hsiung-nu (Hun) imparatoru Ci-ci Şanyü, Kangüy hükümdarından Çinlilere karşı yardım isteyerek Yedisu bölgesine geldiği vakit kendi askerleri için Talas nehri havzasında kale şehir kurduğunu bilindir (*bkz.* Зыев 2002: 93).

1. "DAVUT-BEK TÜRBESİ"

Taraz şehrinin yerli ahalisi tarafından "Daut-bek Kesene" olarak adlandırılan tarihî yapıt şehir merkezindeki park alanında bulunmaktadır. Türbenin bulunduğu yer eskiden bir Müslüman mezarlığı olmuş, sonradan bu ve diğer mimarî yapıtları içeren alan park yerine dönüştürülmüştür. Pişmiş kerpiç yapımı bu türbe dörtgen biçimde olup, tavan kısmı kümbet şeklindedir (bkz. Levha I). Türbenin içerisinde ise merkezde beyaz renkli çift katmandan oluşan dörtgen biçimindeki bir mermer kabir taşı bulunmaktadır (bkz. Levha II). Her iki tabakasının da dört köşesinde Arapça cümleler yer alan bu eser ilkin meşhur Doğu bilimcisi V.V. Bartold tarafından okunmuş ve Rusçaya çevrilmiştir. Bartold, o dönemlerde (1880-1898 yılları arasında) Evliya-Ata bölgesi (uyezdi)nin başkanı, kendisi de bir Doğu bilimcisi ve arkeolog olan V.A. Kallaur tarafından adı geçen mezar anıtının kopyasına dayanarak Arapça yazıyı şu tarzda okumuştur:

هذا روضة الملك الكبير والقرم الخطير العالم العادل الباذل صاحب السيف والقلم معدن الجود والكرم معز الحق معين الخلق مرع العلماء مقوى الضعفاء جلال الحق و الدين ظهير الاسلام و المسلمين حضرة مجتبی الخواقين مختار رب العالمين مجمع الفضل والنعم منبع البذل والكرم الصادع بامر الله القايم بحجة خاتم الزمان منشأ الجود و الحسان ابو المكارم و الشمائل بلغ بولكا الغ بيلكا اقبال خان داود بيك اسفهلار بن الياس اوغول بيك الشهيشاه الا ان اولياء الله خوف عليهم ولا هم يحزنون وفاته في ليلة الجمعة الثامن من جماد الاولى سنين وستماية

«Bu bahçe büyük hükümdar ve soylu kumandan, alim, adil, cömert, kılıç ve kalem sahibi, cömertlik ve asillik madeni, hakikati şöretlendiren, insanlara yardım eden, alimlerin karnını doyuran, zayıfları kuvvetlendiren, hakikat ve dinin şöreti, İslam ve müminlerin hamisi, hakanların seçildiği, Rabbül Alemin'in seçtiği, cesaret ve mutluluk sıfatlarının birleştiği yeri, cömertlik ve asillik madeni, Tanrı emirleriyle ilerleyen, Tanrı şehadetine dayanan, zamanın sonucu, cömertlik ve hayırseverlik vatanı, asil ve iyi vasıfların babası Balğ-Bulğa Uluğ-Bilge İkbal-Han Davud-bek İsfehsalar b. İlyas-oğulbek Şahanşah'ındır. "Allah'ın dostlarında korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir" (Kuran, 10:63). O, 660 yılı Cumad'ül Evvel'in Cuma gecesi (1262 yıl, 31 Martta) vefat buldu" (Бартольд 1966: 307).

Bizim bizzat bu türbeyi ziyaret etmemiz² ve kabir yazısını yeniden okumaya çalışmamız³ sonucunda Bartold tarafından okuma ve çevirme deneyiminin esas olarak doğru olduğunun, ancak; yine de bazı eksikliklerinin bulunduğu farkına vardık. Özellikle onun, yazıttaki Arapça cümleleri doğru olarak çözmesi ve güzel bir çeviri yapması dikkate değer niteliktedir. Herhalde o, muhtemelen birileri tarafından mezar anıtından alınan fotoğraflardaki eksikliklerden dolayı anıtta geçen merhumun adı, unvanı ve nisbesiyle ilişkili okuma denemesinde belirli bir derecede yanılmıştır.

² Bu mezar anıtıyla tanışmamıza vesile olan Kazakistanlı arkeolog Dr. Erali Akimbek'e teşekkür borçluyuz.

³ Anıttaki yazıların tam olarak okunmasında emeği olan Özbekistanlı tarihçi Andrey Kubatin'e teşekkür ederiz.

Bu yanlış mezkûr türbe ve orada yatan şahsa dair diğer araştırmacıların da yanlış görüşlerin ileri sürülmesine sebep teşkil etmiş olabilir. Çünkü adı geçen araştırmacının bu çalışmasından sonra neredeyse yüzyıldan fazla zaman geçmesine rağmen, ne orta çağ hanedanları tarihiyle, ne de bölge tarihiyle ilgilenen araştırmacıların bu anıtı tarihî kaynak açısından değerlendirmediği göze çarpmaktadır. Herhalde, Arap harflerini okuyabilen bazı yerli din adamları tarafından anıttaki yazıların kısmî okuma çabasından dolayı türbede yatan şahsın bir ruhanî kişi olduğu, adının da “Daut-bek” olduğu kanısına varılmış ve ahali arasında bu türbe “Daut-bek Kesene” olarak biline gelmiştir. Yani burada Arap alfabesinden az çok haberi olan birisi tarafından aslında “Dad-bek” olan ismin “Daud-bek” okunduğu ve ahaliye böyle anlatıldığı anlaşılmaktadır.

Bartold’un okuma denemesindeki yanlışlıklar şu gibi şahıs ismi, unvanı ve nisbesiyle bağlantılı olarak görülmektedir:

V.V. Bartold okuyuşu	Bizim okuyuşumuz	Arapça aslı
Balığ-Bulğa	Kutluğ-Tonga	قتلغ تونكا
Uluğ-Bilge	Uluğ-Bilge	الغ بيلكا
İkbal-Han	İlik-Han (veya İkbal-Han)	ابليک خان / اقبال خان
Davud-bek	Dad-Bek	داد بيک
İsfehşalar b.	İsfehşalar b.	اسفہسلا ر بن
İlyas-oğulbek	İlyas ... Oğul-Bek	الياس ... اوغول بيک
Şahaşah	eş-Şehid	الشهيد
	Dad-Bek	داد بيک
	et-Tarazî	الطرازى

Bartold’un, metfunun adı ve unvanını okurken esas olarak aşağıdaki bazı eksekliklere sebep olduğu anlaşılmaktadır: 1) *Balığ-Bulğa* – Kutluğ-Tonga, 2) *İkbal-Han* – İlik-Han, 3) *Davud-Bek* – Dad-Bek, 4) *Şahaşah* – eş-Şehid, 5) ... – Dad-Bek, 6) ... – et-Tarazî.

Burada metfunun şahsı ve tarihini araştırmaya geçmeden önce, ilkin mezar anıtındaki yazının tam şekli ve çevirisi üzerine kendi okumamızı sunmak istiyoruz:

هذا روضة الملك الكبير والقرم الخطير العامل العادل الباذل صاحب السيف والقلم معدن الجود والكرم معز الحق معين الخلق مرتب العلماء مقوى الضعفاء جلال الحق والدين ظهير الاسلام و المسلمين حضرة مجتبی الخواقين مختار رب العالمين مجمع الفضل والنعم منبع البذل والكرم الصادع

بامر الله القابم بحجة // خاتم الزمان منشأ الجود والحسان ابو المكارم والشمايل // قتلغ تونكا الغ بيلكا
ابليک خان داد بيک اسفہسلاز بن الياس ... اوغول بيک الشہيد داد بيک الطرا(زی) // الا ان اولياء
الله خوف عليهم ولا هم يحزنون وفاتة في ليلة الجمعة الثامن من جماد الاولى سنين وستماية

«Bu bahçe büyük hükümdar ve soylu kumandan, alim, adil, cömert, kılıç ve kalemler sahibi, cömertlik ve asillik (asillik mi demek isteniyor)madeni, hakikati şöhretlendiren, insanlara yardım eden, alimlerin karnını doyuran, zayıfları kuvvetlendiren, hakikat ve dinin şöhreti, İslam ve müminlerin hamisi, hakanların seçildiği, Rabbül Alemin'in seçtiği, cesaret ve mutluluk sıfatlarının birleştiği yeri, cömertlik ve asillik madeni, Tanrı emirleriyle ilerleyen, Tanrı şهادetine dayanan, zamanın sonucu, cömertlik ve hayırseverlik vatani, asil ve iyi vasıfların babası Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han / İkbāl-Han Dad-Bek İsfehsalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî'nindir. "Allah'ın dostlarında korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir" (Kuran, 10:63). O, 660 yılı Cumad'ül Evvel'in Cuma gecesi (1262 yıl, 31 Martta) vefat buldu".

2. METFUNUN ŞAHSI ÜZERİNE

Mezar anıtında unvanı Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han/İkbāl-Han olarak geçen ve adı **Dad-Bek İsfehsalar b. İlyas** olduğu anlaşılan metfunun şahsını incelemeye önce onun vefat ettiği tarihî dönemde (h. 660/1262) Taraz ve onun yakın civarındaki bölgelerdeki siyasî idarî durum üzerine kısaca göz atalım.

1260'lı yıllarda Taraz bölgesi Moğol imparatorluğu, daha doğrusu onun bir parçası olan Çağatay Ulusu (1227-1370) içerisinde bulunmaktaydı. Taraz da dâhil Orta Asya'nın Maveraünnehir, Horasan'ın bir kısmı, Yedisu (Güneydoğu Kazakistan – Kırgızistan) ve Doğu Türkistan gibi tüm yerleşik bölgelerini içeren bu ulus Cengiz Han tarafından ikinci oğlu Çağatay (doğ. 1185 - öl.1242) tasarrufuna verilmişti. Çağatay, kendisi İli nehri havzasındaki Almalık şehri (bugünkü Almatı şehrinin 300 km doğuda) civarında hayatını sürdürmüştü, onun memleketinin idarî işleri esas olarak ilkin Harezmi asıllı Mahmud Yalavaç (1238 yılına kadar), sonra onun oğlu Mesud Bek (1240-1289) tarafından yürütülmüştür (а.л-Карши 2005: 127-128). Moğolların naibi olarak Hocend şehrini (Kuzey Tacikistan) yönetim merkezi seçen bu Türk yöneticiler döneminde Moğol hanları Orta Asya'nın yerleşik kültür ağırlıklı bu kısmında fazla bulunmamışlar, idarî işlere de doğrudan karışmamışlardır.

Daha çok Orta Asya'nın kuzey-doğu kısmındaki İli nehri havzası ve Cungarya düzlüğü gibi yaylalara bol konargöçer hayat tarzına uygun meskenleri seçen Çağatay'ın diğer halefleri de ilk dönemlerde çoğu durumlarda bölgedeki şehir ve vilayetlerin idaresini mezkûr Harezmi naipler denetimindeki yerli bölgesel yönetimlere bırakmışlardır. Nitekim V.V. Bartold, Moğolların uzak yıllar zarfında Orta Asya'da, özellikle bölgenin yerleşik kültür ağırlıklı Buhara, Otrar, Taşkent,

Hocend, Fergana (Uzgend merkezli), Talas (herhalde Taraz) ve hatta yönetim merkezine çok yakın Almalık gibi bölge ve şehirlerde yerel yönetici “Melik”lerin mirasî idarelerini koruduklarını ve kendi sikkelerini bastırdıklarını belirtmiştir (Бартольд II 1963: 150).

Muhtemelen bu dönemde Taraz bölgesi de Moğollara direnmeden, onların egemenliğini kabul eden yerli Karahanlı hanedanı tarafından idare edilmiştir. Nitekim Moğol istilası arifesinde, yani 1220’li yıllar civarında Harezmsah-Anuşteginliler ile Nayman Türklerinin şefi Küçlük Han (1213-1218) arasındaki sürtüşmeler döneminde yönetim sahası Otrar-Taraz bölgeleriyle sınırlı kalan ve adı geçen hanedanların egemenliğini tanıyan Karahanlı yöneticilerinin Moğol istilasına karşı direndiğine dair yazılı kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Gene de Moğol istilası arifesi ve ilk Çağataylılar döneminde bu hanedanın siyasî erki olmasa bile, yerli ahali arasındaki manevî etkisini korudukları söylenebilir. Bununla beraber, eskiden beri iktisadî ve kültürel bir merkez olan Taraz’ın bu konumunu Moğollar döneminde de koruduğu bilinmektedir. Örneğin, Çağatay prenslerinden Böri tarafından 1237-1241 yıllarındaki Moğolların Avrupa istilaları sırasında esir alınan bir grup Alman madencisinin Taraz’da yerleştirildiği ve onların burada Moğollar için silah yapımıyla uğraştıkları dönemin kaynaklarında kaydedilmiştir (Biran 2013: 262-263).

Çağatay Han’ın torunu Algu (1260-1265), 1260’lı yıllarda cedlerinden farklı olarak Çağatay Ulusundaki yönetim dizginini bizzat kendi egemenliği altında toplamaya girişmiş, böylece Çağatay Hanlığının gerçek temelini atmıştır. Bu vakitte Çağatay Ulusunda Moğolların naibi olan yerli temsilcilerden Mesud Bek ve naip Süleyman Bek’in desteğiyle Algu, bu Ulusun topraklarına Harezm ve Kuzey Afganistan’ı da katmış, Buhara ve Semerkant’a kendi temsilcilerini yollamıştır. Nitekim mezkûr Süleyman Bek’in babası, Çağatay hükümdarlarının Müslüman veziri olan Kutbidin Habâş Amid (öl. 1260), Cemal Karşî’ye göre Kermine (Buhara vilayeti), Reşideddin’e göre ise Otrar asıllı olmuştur (Бартольд II 1963: 147; ал-Карши 2005: 132, прим. 159).

Taraz’a doğu yönünden yakın bölgelerden biri olan Almalık, Moğol öncesi dönemlerde Yedisu bölgesindeki Türk-İslam kültürünün merkezlerinden biri olarak bilinmekte idi. Moğol istilası döneminde buranın yerli yöneticisi, Karluk veya Karahanlı asıllı (?) *Toğrul-Han* unvanlı Buzar Han, karşılık göstermeden Moğol egemenliğinin tanımış ve onun oğulları 1220’li yıllardan 1270 yıllara kadar Almalık, Kuz-Balık (Balasagun civarı) ve Kaşgar’da Moğollar adına yönetimde bulunmuşlardır (ал-Карши 2005: 131-132; Бартольд I 1963: 432, 468).

Moğolların yerli yönetici kesim ve ruhanî sınıf ile anlayışlı geçindiklerine dair diğer bilgiler de bulunmaktadır. Yukarıda sözü edilen Moğolların Çağatay Ulusundaki naibi Mesud Bek, 1250’li yıllarda Buhara’da kendi adına *Mesudiye* medresesini inşa ettirmiştir (Бартольд II 1963: 148). Tanınmış Müslüman din

adamlarından biri, anne tarafından Karahanlılardan olan, Fergana Şeyhülislam'ının oğlu Bahaeddin Merginanî'nin bu tarihlerde Moğol hanlarından Yese Münke (Mengü) tarafından vezir olarak tayin olunması (Бартольд II 1963: 64) da Moğolların bazen yerli soylulara ne gibi rağbet gösterdiğine tanıklık etmektedir. Nitekim adı geçen din adamı 1260 yılında öldüğü vakit Moğol yöneticileri tarafından onun kendisine ayrılan hanake (türbe)ye defnolunmuş, böylece burada dinî yapıtlar inşa edilmeye başlamıştır (Бартольд II 1963: 148). Bartold'un bu tarihlerde (yani 1260-1270 yıllarında) Orta Asya'da Moğol hükümdarlarının Müslüman kültürü etkisi altında kalmaya başladıklarını belirtmesi (Бартольд II 1963: 149) de Moğolların bu gibi kültürel ve siyasî etkinlikleriyle kendi tesbitini bulmaktadır.

Böylece Moğolların, gerçi birçok yerli hanedanı ortadan kaldırmasına, şehirler ve diğer kültürel merkezlerin yakılıp yıkılmasına sebep olmakla beraber, yeni edindikleri bölgelerde uzlaşmacı bir tavır sergiledikleri, çok geçmeden imar ve inşa işlerini başlattıkları, yerlilerin idaresi ve itikatla bağlı işleri bazı eski hanedanların temsilcilerine veya diğer yerel naiplerin ellerine verdikleri anlaşılmaktadır. Moğollar, böyle bir tercih yaparlarken istila sırasında onlara karşı koymayan veya kendilerinden önce bölgedeki egemen güçlerden, özellikle Harezmsah-Anuşteginlilerden zorluk gören hanedanların mirasî yönetimlerinde devam etmelerine izin vermiş gibi gözükmektedir. Bilindiği gibi, Cengizlilerden biraz önce Orta Asya'da kendi egemenliğini sağlayan Karahıtay (1128-1213) ve Nayman Küçlük Han (1213-1218) da, bölgenin yerleşik meskenlerini ele geçirdiklerinde esas olarak buna benzer bir sistem uygulamışlar, yerli hanedanlardan vergi almak ve onları naipler aracılığıyla denetimde tutmak gibi uygulamalarla yetinmişlerdir (Бартольд II 1963: 133-134).

Şimdi "Daut-bek Kesene" de defnolunan şahsın kimliği üzerine duralım. Evvela onun adı ve unvanlarının şu gibi parçalardan oluştuğunu belirtmeliyiz:

- 1) Sıfat ve unvanları: *Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han/İkbal-Han*
- 2) Adı ve soyadı: *Dad-Bek İsfesalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek*
- 3) Nisbesi: *et-Tarazî*.

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, şimdiye kadar incelediğimiz kaynak eserler ve araştırmalarda tam olarak *Dad-Bek İsfesalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî* adına denk gelinmemektedir. Onun taşıdığı *Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han/İkbal-Han* biçimindeki sıfat ve unvanlar kümesi de tam olarak diğer kaynaklarda görülmemekte, ancak; *Kutluğ Bilge Han* ve *Uluğ Toğrul Han* gibi yakın benzer isimler Karahanlı hükümdarlarının lakap ve unvanı sıfatıyla yazılı eserler ve nümizmatik malzemelerde karşımıza çıkmaktadır (Кочнев 2006: 28-29).

Bartold, metfunun Moğollara, yani Cengizlilere tabi, *Uluğ-Bilge İkbal-Han* unvanını taşıyan yerli bir hükümdar olduğunu, buna benzer Türkistanlı yöneticilerin

adının o dönemlerin yazılı eserlerinde geçtiğini vurgulamıştır. Araştırmacının yazdıklarına göre, bu döneme ait Cemal Karşı'nın *el-Mulhakat bi-s-Surah* adlı eserinde (14. yy.) benzer hükümdar adları Fergana ve Şaş (Taşkent) bölgelerinin yerli yöneticileriyle ilişkili olarak görülmektedir (Бартольд IV 1966: 307). Fakat Karşı'nın adı geçen eserine baktığımızda birkaç Fergana ve Taşkent yöneticisine dair bilgi bulunduğu, ancak; onlardan hiç birinin ismi mezkûr anıttaki hükümdar adıyla benzerlik taşımadığı anlaşılmıştır. Bilhassa Karşı, Fergana ile ilişkili olarak *İlik el-Madi* adındaki birisini kaydeder ve onun şehit olduğu olay Uzgend (Özgen)'de olup bittiğini, bu vakitte Fergana naibi *el-Melik es-Se'id el-'Aff es-Sandid Elçi-Melik* olduğunu, Şaş ile ilişkili olarak ise *el-Melik el-Kebir Kadr-Melik* adındaki 671/1272-1273 yıllarında naiplik yapan yerli yöneticiden bahseder (ал-Карши 2005: 149, 151, 154) ki, adı geçen bölge yöneticilerinin isim ve unvanları Bartold'un yazdığından farklı olarak Taraz'da defnolunan şahsın adı ve unvanından oldukça farklılık arz etmekle beraber, taşıdığı nisbe (Tarazi) de onun Tarazlı olduğunu göstermektedir.

Yazılı kaynaklarda metfunun şahsı ve tam olarak hangi hanedanla ilişkili olabileceğine dair net bilgilerin bulunmaması birer sorun oluşturmaktadır. Evvela şunu belirtmeliyiz ki, mezar anıtın başlangıcının şu gibi Arapça tavsiflerle... هذا روضة الملك الكبير والقرم الخطير العامل العادل البادل صاحب السيف والقلم - "Bu bahçe büyük hükümdar ve soylu kumandan, alim, adil, cömert, kılıç ve kalem sahibi..." tarzında başlaması bu şahsın belirli bir yönetici olduğunun yanı sıra, askerî kumandan olduğuna da delalet etmektedir. Üstelik onun birkaç sıfatı sayıldıktan sonra حضرة مجتبی الخواقين مختار رب العالمين - "hakanların seçildiği, Rabbül Alemin'in seçtiği" şeklinde devam etmesi de metfunun Hakan unvanını taşıyan hükümdar olduğunu tasdik etmektedir. Önemlisi mezkûr şahsın taşıdığı Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han (veya İkbal-Han) Dad-Bek İsfesalar adının esas olarak Türkçe, kısmen ise Farsça unvan ve unvan niteleyicilerinden oluşması ve yukarıda görülen Arapça tavsiflerle adeta tıpa tıpa uygunluk arz etmesidir.

Bilgi yetersizliği yüzünden metfunun şahsı hakkında onun taşıdığı unvan ve sıfatları inceleyerek belirli bir sonuca ulaşılabilir. Burada, hem bu çalışmamızda bir kaç yerde değinileceği sebebiyle, hem de ilim âlemine yeterince bilinmesinden dolayı metfunun taşıdığı sıfatlara, yani sözcük anlamı "Kutlu Tonga (kaplan), Ulu Bilge" olan unvanlar kümesi, yani Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge üzerinde fazla durmadan diğer unvan ve künyelerini inceleyeceğiz:

a. ايلک خان - İlik-Han

Bartold tarafından "İkbal-Han" olarak okunan, ancak; "İlik-Han" okunabilme ihtimali yüksek olan mezkûr isim veya unvana gelince, bu sözcüğü ifade eden harflerin yazım tarzı ve bazı harflerdeki çatlaklıklar bizi böyle bir seçim yapmaya sevk etmektedir. Aslında, "Han" unvanı net olarak okunacak vaziyette sağlam

korunmuş olsa da, ondan önce gelen sözcüğü okumada bazı sorunlar yaşanmaktadır. Yani türbe ve onun içerisindeki mezar anıtı üzerinde sonradan restorasyon işleri yapılırken, anıtın bu harfler kümesinin bulunduğu kısma kireç veya çimento yapılmıştır. Bu ise bazı harflerin tam olarak okunmasını zorlaştırmaktadır. Eğer herhangi bir yöntem kullanılarak bir türlü temizleme yapılırsa bu sözcüğün "İkbal" mi yoksa "İlik" mi olduğu kesinlik kazanacaktır, diye düşünüyoruz. Bizim çektiğimiz fotoğraflardaki görüntüler ise bu kelimeyi daha çok "İlik" okumaya sevk etmektedir. (bkz. Levha IV, 1-2).

Orta Çağların Arapça, Farsça ve Türkçe yazılı kaynakları ve numizmatik malzemelerden anlaşıldığı gibi, *İlik* veya *İlig* bu dönemin Türk asıllı hanedanları arasında sadece Karahanlı Hakanlığı (927-1212) yöneticileri tarafından kullanılan yüksek unvanlardan biri olup, bu hanedanla çağdaş Gazneli (961-1086), Büyük Selçuklu (1038-1157) ve Harezmşah-Anuşteginliler (1097-1231) gibi Türk hanedanları veya Moğol asıllı Karahıtay (1128-1213) devleti yönetim sisteminde kullanıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak, sözcük anlamı bir grup araştırmacılarca *İllig* "el/il sahibi, devletli" (Genç 2002: 2, 34), diğer gruba göre *İlig* "geyiğin bir çeşidi" (kutsallık ifade eden hayvan, totem) olarak açıklanan bu unvanın Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde de kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır (Esin 1978: 38; Togan, Kara, Baysal 2006: 107). Eğer adı geçen Türk hanedanları arasında *Arslan*, *Buğra*, *Togan*, *Tuğrul*, *Yağan* ve bunun gibi belirli bir hayvan adlarının en çok Karahanlılarda yüksek unvan veya unvan niteleyicileri sıfatıyla kullanıldığı göz önünde bulundurulursa, Eski Türkçede bir tür geyiği ifade eden *İlig* tabirinin böyle bir görev yapmış olması daha mantıklı gelmektedir (Hunkan 2007: 84, n. 154).

b. داد بيك - Dad-Bek

Anıtta داد بيك biçiminde geçerek iki defa (*Dad-Bek İsfefsalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî*) görülen bu şahıs adına (bkz. Levha IV, 3-5) Bartold ve diğerlerinin *Davud-bek* veya *Davut-Bek* şeklinde okumaları Arap orfografisi açısından uygun değildir. Bilindiği gibi, İslam Dünyasında pek yaygın olan Samî asıllı *Davud* ismi hep داود (Dâûd) biçiminde yazılır (al-Karşî 2005: 109, 169).

İlkin *İlik-Han* unvanından sonra gelerek metfunun adı sıfatıyla karşımıza çıkan bu isim daha sonra onun babası veya dedesinin adı sıfatıyla *Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek* biçimindeki isimler kümesinde görülmektedir. Kadim ve orta çağlarda hüküm süren onlarca Türk hanedanının çoğunluğunda yaygın olarak bulunan ve genel olarak kağan da dâhil bütün irili ufaklı devlet memurları için kullanılan *Bek* veya *Beğ* unvanının takıldığı *Dad* sözcüğü bu dönemlerin kaynaklarında fazla görülmemektedir. Kaynağı Farsça olan bu isim *Dad-Bek* şeklinde ilkin Selçuklular ve Harezmşah-Anuşteginliler (1077-1231) döneminde görülmekte olup, Selçuklu hükümdarı Sultan Berkyaruk (1092-1104), 1097 yılında *Dad-Bek Hebeşi b. Altuntak'ı*

Horasan emiri olarak atadığı dönemin yazılı kaynaklarında geçer (Бартольд I 1963: 387; Ибн ал-Асир 2006: 230-231).

Aslında bu adın tam bu şekilde Türk hanedanlarıyla ilişkili olarak görülmesinin Selçuklu ve Harezmsahlardan daha önceki tarihlere ulaştığını düşündüren bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bir grup araştırmacılarca 12. yüzyıl veya 12. yüzyılın sonu – 13. yüzyılın başlarında, diğer bir grup bilim adamlarınca ise 14. yüzyılda yaşadığı varsayılan Karahanlı dönemi Türk şairi Edip Ahmed Yüknekî'nin *Hibbetü'l Hakâyık* "Hakikatler Armağanı" ve *Atabetü'l-Hakâyık* "Hakikatler Armağanı" adlarıyla meşhur eserinde kitabın "*Büyük emir Muhammed Dad Sipehsalar Bek'e, Türk ve Acem memleketlerinin hükümdarına adandığı*" kaydının geçmesi (Arat 1951: 7) bu görüşü desteklemektedir ki, burada görülen **Dad Sipehsalar Bek**, aslında anıttaki gibi **Dad-Bek Sipehsalar** biçiminde olması da mümkündür. Böyle olduğu takdirde adı geçen şahıs "Daut-bek Kesene"de yatan şahıs ile bağlantılı olduğu hemen göze çarpacaktır.

Burada, hem anıtta adı geçen şahsın, hem de Ahmed Yüknekî'nin kaydettiği şahsın kim oldukları meselesine bir nevi çözüm getireceği yüzünden mezkûr ediple ilişkili bazı meseleler üzerine durmakta yarar vardır. Bilhassa, yazılı kaynaklarda kesin bilgilerin bulunmaması veya var olan kısa bilgilerin de biri diğeriyle örtüşmemesi (Kelimbetov 2010: 24; Ахмад Югнакий / e-adabiyot.uz) yüzünden Ahmed Yüknekî'nin doğduğu yer, doğum ve vefat tarihi konusunda tam bir karara varılamamıştır (Камолиддин 2005: 93-110), ancak; taşıdığı *Yügnekî* künyesinden kaynaklanan ve daha ağırlık kazanan görüş onun doğduğu Yügnek kasabasının Otrar bölgesinde bulunduğundan yola çıkılırsa, bu dönem tarihinin bir kaç meselesi çözülecek gibi gelmektedir. Yani orta çağlarda Orta Asya'nın üç farklı bölgesi: Semerkant, Fergana ve Otrar'da aynı adı taşıyan köyler bulunmuş olup, araştırmacılar Ahmed Yügnekî'nin bu köylerden hangisinde doğduğu hakkında kesin bir karara varılamamış, yine de bazı amillerden dolayı Otrar civarındaki Yügnek'in adı geçen edibin memleketi olduğu kanısı yaygınlaşmıştı (Arat 1951: 5-6, 16-19; Uysal 2007: 1197-1199).

Şimdi ise Ahmed Yügnekî eserinin atfedildiği, büyük ihtimalle kitabın Karahanlı asıllı yönetici **Muhammed Dad Sipehsalar Bek'e** adandığı ve "Daut-bek Kesene"de metfun şahsın adı **Dad-Bek İsfesalar**, onun babası veya dedesinin adı da **Dad-Bek** olması meselesi üzerine duralım. Nitekim Otrar ve civar bölgelerin Karahanlı menşeli "Neseb-name"lerinde Otrar merkezli Karahanlı yöneticilerinden birine dair "**Muhammed Han**'ın lakabı Bilge Han idi, onun oğlu **Dad-Bek Han**" şeklinde kayıtların bulunması (Насап-нама 2013: 47, 56, 100), hem adı geçen ediple, hem de Dad-Bek İsfesalarla ilişkili meselelere aydınlık kazandıracığa benzemektedir. Demek, Edip Ahmed Yügnekî'nin yaşadığı dönem bir kaç bilim adamının ileri sürdüğü gibi, 12. yüzyılın sonu – 13. yüzyılın başlarına veya bu asrın ilk yarısına denk gelme ihtimali yüksektir. İlkin, onun eseri yukarıda sunduğumuz gibi, hükümdar Muhammed Dad Sipahsalar Bek'e adanmıştı ki, bu dönemde buna yakın

isim taşıyan Karahanlı kökenli yöneticiler Otrar ve civar bölgelerde yönetimde bulunmakta, Semerkant ve Fergana'da ise Karahanlıların bundan epey farklı isim ve unvana sahip yöneticileri hüküm sürmekteydi. İkinci olarak, *Sipehslar/İsfehslar* unvanının Karahanlı hanedanı mensuplarından daha çok Otrar ve Taraz yönetici kollarına ait bulunma ihtimalinin yüksek olması da bu görüşü desteklemektedir. Böylece, "Daut-bek Kesene"deki şahıs – Dad-Bek İsfehslar veya onun babası/dedesi – Dad-Bek (tam adı Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî), ya Ahmed Yügnekî'nin kendi kitabını adadığı şahıs – Muhammed Dad Sipehslar Bek ile aynı kişi, ya da onun yakın akrabası olduğu varsayımı ortaya çıkmaktadır. Bizce Taraz'daki Dad Bek'in adı geçen şahıslardan ilkiyle aynı şahıs veya akraba olduğu daha mantıklı görünmektedir. Çünkü türbede metfun yöneticiyle Ahmed Yügnekî'nin bahsettiği yönetici, aynı unvanı - *İsfehslar*'ı taşıyorlardı.

Büyük ihtimalle, Dad-Bek isminin ilk kısmı "Dad" İranî asıllıdır. İlk İslam öncesi dönemlerde görülerek, orta çağlarda da epey yaygın olan *Dad-Farman* veya *Farman-dad* biçimindeki belirli bir unvana Maverâünnehir ve Kuzey Afganistan'daki Fars-Türk kültürü karışık tarihî bölgelerin yönetiminde denk gelmektedir. Nitekim, 8. yüzyılın ikinci yarısına ait Arapça yazılı Toharistan belgelerinde *Bay b. Dad-Farman* biçiminde yönetici kesim ismi veya unvanı olarak görülen bu terim İranî dillerde "Ferman/emir eden" anlamını taşımaktadır (Камолитдин 2012: 182-183). *Dad-Farman* unvanının diğer şekli Köktürk döneminin Türk-Soğd karışımı Pañç (Soğd) hükümdarlığına ait 8. yüzyılın ilk çeyreğindeki belgelerde *frm'nd'r* (*framāndār*) veya *prm'nd'r* (*pramāndār*) biçiminde sıkça görülmektedir (Gharib 1995: 154).

Böylece, "Daut-Bek Kesene" türbesindeki *Dad-Bek* isminin de aslında Fars-Türk karışımı bir unvandan kaynaklandığı, bu yüzden çoğu durumlarda yönetici kesim adı sıfatıyla görüldüğünü söyleyebiliriz. Özellikle bu adın, hem Selçuklular, hem de Karahanlılar döneminde görülmesi onun artık Türklere özgülük kazandığını göstermektedir.

Gerçi, Karahanlı döneminin şu ana kadar bilinen tarihî veya edebî eserlerinde Dad-Bek adına fazla denk gelinirse de, kaynağı o dönemlere ulaşan bazı yazılı kaynaklarda bu ismin bazı örnekleri bulunmaktadır. Nitekim esas çoğunluğu Hokand Hanlığı (1709-1876) edebî çevresine ait Türkistan (Yası/Yesi), Sayram (İsfiçab), Çimkent ve civarı bölgelerdeki ahali arasında koruna gelen söykütükler - "Neseb-name"lerin bir kaçında Karahanlı hükümdarlarından biri *Dad-Bek* biçiminde görülmektedir. Aslında bu söykütüklerinin kaynağı Karahanlılara, hatta ondan önceki ilk Müslümanlaştırma çağına denk gelmektedir. Bu tür şecerelerin tümünde Karahanlıların İslam'ı kabulü anlatıldıktan sonra şu tarzda bilgiler yer almaktadır ("Bek-Töre elyazması"): "*Abdürrahman Kaşgar'da otuz yıl padişahlık kıldı. Arılığ-Yığaç'ta Boğra Kara Han atandı. Ondan sonra Almalığ, Kayalığ illerini imana davet kıldılar, İslam açtılar. Onun oğlu gelip, Buz-Balığ'da Kılıç Kara Han atandı. Onun oğlu Taraz'da Evliya Kara Han atandı. Onun oğlu Sayram'da Mansur Hamur Han atandı. Onun oğlu kırk üç yıl*

padişah oldu. Onun oğlu Sayram'da otuz üç yıl padişahlık kıldı. Onun oğlu Otrar'a gelip, kırk yıl padişahlık kıldı. Onun oğlu İsmail Han, onun oğlu İlyas Han, onun oğlu Ahmed Han, onun oğlu Sencer Han, onun oğlu Dad-Bek⁴, onun oğlu Hasan Han, onun oğlu Muhammed Han, lakabı Bilge Han, onun oğlu Melik Han, onun oğlu Abd (el)-Halık⁵ Han. Cümlesi Otrar'da idiler. Ürgenç (Harezmi) sultanı Muhammed Sultan geldi. Bilge Han'ı öldürdü. Ondan sonra Otrar'a Kayır Han'ı han kıldılar. Bilge Han'ın nesli koptu. Kayır Han'ın nesli Kanglı idi" (Hасап-нама 2013: 47, 56, 99-100).

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, Batı Yedisu ve Orta Sırderya havzası bölgesine ait bu tür "Neseb-name"lerin pekçoğunda görülen Karahanlıların başlangıcı, bölgedeki şehirler (Taraz, İsficab/Sayram, Otrar)'daki bu hanedan asıllı yöneticilerin adı ve yönetim süresi, Otrar'daki son Karahanlı hükümdarının Harezmsahlar tarafından öldürülmesi olayları gibi hadiselerin anlatımı gerçi ufak tefak farklılıklar olmasına rağmen biri diğerini tekrar etmektedir. Ancak, Dad-Bek Han'ın babası veya oğlunun adı sunulurken kanışıklıklar bulunduğu anlaşılmaktadır. Örnek olarak yukarıda sunduğumuz "Bek-Töre elyazması"ndaki bilgilerle "Abdulla Yuldaşev elyazması"ndaki bilgileri (Hасап-нама 2013: 116, 125, 135) karşılaştıralım:

<i>Bek-Töre elyazması</i>	<i>A. Yuldaşev elyazması</i>
<i>Onun oğlu İsmail Han,</i>	<i>Onun oğlu İsmail Han,</i>
<i>onun oğlu İlyas Han,</i>	<i>onun oğlu İlyas Han,</i>
<i>onun oğlu Ahmed Han,</i>	<i>onun oğlu Ahmed Han,</i>
<i>onun oğlu Sencer Han,</i>	<i>onun oğlu Sencer Han,</i>
<i>onun oğlu Dad-Bek,</i>	<i>onun oğlu Hasan Han,</i>
<i>onun oğlu Hasan Han,</i>	<i>onun oğlu Muhammed Han,</i>
<i>onun oğlu Muhammed Han, lakabı Bilge Han,</i>	<i>Muhammed Han'ın lakabı Bilge Han idi,</i>
<i>onun oğlu Melik Han,</i>	<i>onun oğlu Dad-Bek Han,</i>
<i>onun oğlu Abd (el)-Halık Han. Cümlesi Otrar'da idiler. Ürgenç (Harezmi)</i>	<i>onun oğlu Abd el-Halık Han.</i>
	<i>Cümlesi Otrar'da idiler. Ürgenç (Harezmi) sultanı</i>

⁴ *Dad-Bek* – orijinal metinde bu şekildedir. Şecereyi çevirenler bu harfler kümesini Kazakça çeviri ve orijinal metin transkripsiyonunda *Dadbek han* olarak sunmuşlardır (Hасап-нама 2013: 47, 56, 100). Aslında diğer "Neseb-name"lerde bu şahıs *Dad-Bek Han* olarak geçmektedir (bkz. a.g.e. (Hасап-нама). S. 116, 125, 135).

⁵ *Abd (el)-Halık* – orijinal metinde bu şekildedir. Şecerenin araştırmacıları bu harfler kümesini Kazakça çevirisinde *Hasan*, orijinal metin transkripsiyonunda ise *Abu al-Hasan* şeklinde sunmuşlardır (bkz. a.g.e. (Hасап-нама). s. 47, 56, 100). Ancak, bu şahsın adı diğer "Neseb-name"lerde *Abdelhalık* şeklinde görülmektedir (bkz. a.g.e. (Hасап-нама). s. 116, 125, 135).

<i>sultanı Muhammed Sultan geldi. Bilge Han'ı öldürdü</i>	<i>Muhammed Sultan geldi. Bilge Han'ı öldürdü</i>
---	---

Her iki soy kütükten anlaşıldığı gibi, burada bir isim karmaşıklığı söz konusudur. Birincisinde Dad-Bek'in babası Sencer Han, oğlu Hasan Han'dır, ikincisinde ise Dad-Bek'in babası, lakabı Bilge Han olan Muhammed Han, oğlu da Abdelhalık Han'dır. Bunlardan hangi birisinin daha gerçekçi olduğunu belirlemenin oldukça zor olduğunu vurgulamakla beraber, ikinci elyazmadaki bilgilerin "Daut-Bek Kesene"deki mezar anıtındaki bilgilerle belirli bir derecede örtüştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü, bu soy kütükte Harezmsah Muhammed tarafından öldürülen Bilge Han, Dad-Bek Han'ın babası olarak gösterilerek, anıttaki "Oğul-Bek eş-Şehid (öldürülen) Dad-Bek" bilgisine az çok uygunluk sağlamaktadır. Diğer taraftan, bu tür "Neseb-name"lerden biri "Polat Hoca Mamenov elyazması"da bu soy kütüğün daha kısa bir versiyonu "*Onun oğlu İsmail, onun oğlu İlyas Han, onun oğlu Ahmed Han, onun oğlu Sencer Han, onun oğlu Hasan Han, onun oğlu Muhammed Han, lakabı Bilge Han idi, onun oğlu Dad-Bek Han, onun oğlu Abdelhalık Han*" tarzında geçmesi (Hасап-нама 2013: 145, 155, 164) ve bu yönden "Abdulla Yuldaşev elyazması"ndaki bilgilerle örtüşmesi de dikkate değer mahiyettedir.

Böylece, Taraz'da defnolunan mezkûr Karahanlı hükümdarı *Dad-Bek İsfesalar b. İlyas*'ın iki üç nesil önceki soyu 1217 yılında Harezmsah tarafından öldürülen Otrar'daki son Karahanlı hükümdarı Muhammed Bilge Han'a ulaştığı varsayımı ortaya çıkmaktadır. Büyük ihtimalle, adı geçen Otrar yöneticisinin oğlu *Dad-Bek Han b. Muhammed Bilge Han*'la "Daut-bek Kesene"de defnolunan *Dad-Bek İsfesalar b. İlyas*'ın dedesi (veya babası) *Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazî* aynı şahıs olabilirler. Bu şahıs da babası gibi 1220 yıllarına yakın bir tarihlerde Harezmsahlardan tarafından öldürülmüş olabilir ki, onun lakabı "eş-Şehid" buna tanıklık etmektedir. Aslında, diğer Karahanlılara nispeten bu hanedanın diğer bir kolu, yani Otrar ve Taraz'ın yöneticileri idarî ve siyasî yönden hep birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı olmuşlardır. Zaten, Tanrı Dağlarının en batı uçlarında yer alan bu iki tarihî kültürel bölge coğrafî yönden birbirine yakındır, bu yakınlık onların birçok hanedan tarafından aynı idarî bölge sıfatıyla yönetilmesini sağlamıştır. Bu geleneği sürdüren Karahanlılar, bazen Taraz'ı, bazen de Otrar'ı yönetim merkezi seçerek bölgeyi yönetmişlerdir.

Meselenin daha anlaşılır olması için burada Karahanlılar ve Harezmsah-Anuşteginliler arasındaki ilişkiler üzerine kısaca durmakta yarar vardır. 1210 yılında Karahıtaylara karşı Taraz da dâhil Yedisu'nun birçok yerinde savaşlar sürdüren Muhammed Harezmsah, Harezm'e dönerken son Karahanlı hükümdarlarından biri, Otrar ve çevresinin yöneticisi Bilge Han'ı kendisiyle beraber başkente götürmüş, sonradan onu Nesa (Aşgabat civarı) şehrine yollamıştır. Çağdaş tarihçi en-Nesevî'nin kayıtlarında o Semerkant'ta hüküm süren Karahanlı hükümdarı Uluğ Sultan

Osman'ın (1202-1212) amca çocuğu idi. Onun Harezşah tarafından 1217 yılında öldürüldüğü birçok kaynakta kaydedilmiştir (Бартольд I 1963: 429).

Bartold, İbnülesir ve Cüzcanî'nin kayıtlarına dayanarak, Harezşah Muhammed tarafından öldürülen Karahanlılardan sadece Osman ve onun amca çocuğu değil, belki de bu hanedana mensup birçok yöneticinin bulunduğunu vurgulamıştır (Бартольд I 1963: 431). Onun böyle bir siyaset izlemesinde elbette Karahanlı hanedanı temsilcilerinin Harezşah'ı değil, daha çok Karahıtayların egemenliğini tanıması veya ona karşı olan güçlerin yanında yer alması da etkili olmuştur.

Yukarıda görüldüğü gibi, "Nasab-name"lerde de Otrar'ın son Karahanlı yöneticisi olarak gösterilen Bilge Han'ın yerine Harezşahların Kayır Han'ı Otrar'da naip olarak atadığı, onun Kanglı Türklerine mensup olduğuna dair bilgiler o dönemin yazılı kaynaklarında da geçmektedir (Бартольд I 1963: 465).

Yeri gelmişken Otrar – Taraz sahasına ait mezkûr "Neseb-name"lerde geçen *İlyas Han, Ahmed Han, Sencer Han, Muhammed Han, Abdelhalik Han, Hasan Han* ve benzer isimlerin Karahanlı hükümdarlarının adı sıfatıyla dönemin yazılı kaynakları ve sikkelerde görüldüğünü de belirtmeliyiz. Örneğin, Parab (Otrar)'da darbolunan Karahanlı sikkelerinde unvanı *Kutluğ Bilge-Hakan* olan Abdelhalik b. Hüseyin (h. 574'ye kadar), yine tam böyle bir unvan taşıyan Hasan b. Abdelhalik (h. 596) adları geçtiği gibi Şaş (Taşkent), Ustruşane, Semerkant ve diğer bölgelerde darbolunan Karahanlı sikkelerinde de yukarıda "Nasab-name"lerde görülen isimler yer almaktadır (Кочнев 2006: 130-140). Ancak, onların soy düzeni adı geçen soykütüklerindeki tam olarak uymamaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, burada birçoğu daha sonraki dönemlerde düzenlenen mezkûr "Neseb-name"lerdeki bir nevi karmaşıklıklar söz konusudur.

c. اسفهسالار - İsfesalar

Anıtta "Dad-Bek" adından sonra gelen "İsfesalar" sözcüğü orta çağ yazılı kaynaklarında "Sipahsalar", "İspehsalar" veya "İsfesalar" biçimlerinde görülür. Bunu diğer yazılı kaynaklar tesbit ettiği gibi, yukarıda "Dad-Bek" maddesinde durduğumuz üzere Karahanlı döneminin parlak bir kaynağı olan Ahmed Yügneki'nin eserinde *Sipehsalar* biçiminde, "Daut-bek Kesene" anıtında ise *İsfesalar* biçiminde geçmesi de tasdik eder.

Bu unvan İran ve Orta Asya yerli hanedanları yönetim sisteminde ordu kumandanı anlamında faal kullanılmıştır. Araştırmacılar, aslı Farsça olan bu unvanın Karahanlılar döneminde de kullanılan ve "Ordu başkanı" anlamındaki Eski Türkçe *Sü-başı* ve Arapça *Sahib'ül-Ceyş*'e denk geldiğini belirtmişlerdir (Genç 2002: 219).

İşte "Daut-Bek" türbesinde yatan şahsın bu unvanı taşıması da onun kumandan, yani yönetici bir sınıfa mensup bulunduğunu tasdik etmektedir.

ç. الياس - İlyas

Anıttaki bu şahıs isminin bulunduğu harfler kümesi rahatlıkla “İlyas” olarak okunmaktadır. Arapça asıllı olduğu anlaşılan *İlyas* adı Karahanlılar çevresine ait yazılı kaynaklarda fazla görülmemektedir. Ancak, adı geçen “Neseb-name”lerin tümünde Karahanlı hükümdarlarından birinin adı *İlyas Han* şeklinde geçmektedir. Konu yukarıda çalışmamızın “Dad-Bek” maddesinde incelendiğinden dolayı burada bu isim üzerinde fazla durmayacağız.

Anıtta “İlyas”tan sonra gelen sözcük, malzemenin yıpranmış olmasından dolayı okunamamaktadır. Büyük ihtimalle orada Arapça “oğlu” anlamındaki *bin* (بن) sözcüğü ve yine bir özel ad bulunmaktadır. Eğer anıttaki diğer yazıların boyutu ve yazım tarzına bakılırsa burada en azından 5-6 harften oluşan bir şahıs ismi yer aldığı ve ilk harfinin elif (ا) ile başladığı gözlemlenecektir (bkz. Levha IV, 4). Biz bu adı *Ahmed b.* (أحمد بن) veya *İsmail b.* (إسماعيل بن) olarak yeniden kurulabilir sanmaktayız. Eğer bu varsayım gelecekte diğer yazılı kaynaklarla tespit edilebilirse, bu şahsın aşağıda görüleceği gibi “Nasab-name”lerde geçen ... *İsmail Han, onun oğlu İlyas Han, onun oğlu Ahmed Han, onun oğlu Sencer Han, onun oğlu Dad-Bek* ... ile özdeşleştirme imkanı olacaktır. Bununla beraber, adı geçen soy kütüklerde Karahanlı hükümdar isimleri verilirken bir takım karışıklıklar (anokronizm, yanlışlar, bazen isimlerin eksik veya fazla yazılması ve s.) bulunduğunu da gözardı etmemek gerekir.

d. اغول بيك - Oğul-Bek

Orta çağ yazılı kaynaklarında *Oğul-Bek* adına fazla denk gelinmiyor. Bazı tarihî eserlerden ilk Karahanlı hükümdarlarından birinin adının Oğulçak Kadir Han olduğu, onun Taraz ve Kaşgar'da yönetimde bulunduğu anlaşılmaktadır (Genç 2002: 8). Bunlar hariç, Harezmsah-Anuşteginliler hükümdarı İl-Arslan (1156-1172) döneminde bu hanedanın Atabeklerinden birinin adı Oğul-Bek olduğu bilinmektedir (Бартольд I 1963: 395). Bu adın Türklerle ilişkili olarak ta Orta Doğu'da bile görülmesi ilgi çekicidir. Orta Asyalı bilim adamlarının sıkça bulunduğu Dımaşk'taki Türk asıllı din adamlarının yetiştirdiği tanınmış bilginlerden (ör. Türkistan bölgesinden Hibatullah b. Ahmed et-Tarazi et-Türkistanî (öl. 1332-1333)) biri Küçük Asya Türklerinden *Daud b. Oğul-Bek el-Rumî* (öl. 1386) (Муминов 2015: 236) buna örnek teşkil eder. Yine, Moğollar döneminde Anadolu'da düzenlenen 1272 yılına ait Arapça-Moğolca vakif belgesinin Arapça kısmında arazi (mülk) ile ilişkili olarak *Bedreddin Oğulbek* adının geçmesi (Temir 1959: 22, 47, 224, 227) de bunun diğer bir kanıtıdır.

Harezmsah-Anuşteginlilerin *Oğul-Melik, Oğul-Hacib* (İnanç Han) gibi kumandanlarının yazılı kaynaklarda kaydedilmesi (Рашид-ад-дин 1952: 191, 214,

244) Eski Türkçe *Oğul* sözcüğünün birer unvan niteleyicisi görevini de yaptığını düşündürmektedir.

e. الشهيد - "eş-Şehid"

Bartold'un, "Şahinşah" okuduğu bu sözcük aslında "eş-Şehid" şeklindedir. Anıtın bu kelimenin bulunduğu kısmı da diğerlerine nazaran sağlam korunmuş olup, bu tarzda okumaya elverişlidir (bkz. Levha IV, 4-5). "Şehit edilen, öldürülen" anlamındaki "eş-Şehid" tabiri Arapça yazılı tarihî kaynaklar ve mezar anıtlarında sıkça görülür. Örneğin, Cemal Karşî'nin yukarıda sözü edilen eserinde Samanî hükümdarlarından Ahmed b. İsmail (907-914) hakkında söz edilirken, ondan *Ebu Nasr eş-Şehid* olarak da bahsedilir ve kendi köle askerleri tarafından öldürüldüğü vurgulanır. Bunun benzeri aynı eserde Karahanlı yöneticilerinden *Ali Arslan-Han eş-Şehid Ebu'l-Hasan b. Bay-Taş Arslan-Han b. Satuk Boğra-Han* 388 yılı Muharrem ayının son günlerinde (Ocak 998 yılı) öldürüldüğü ve kabrinin Kaşgar'da bulunduğu kaydedilerek yerliler tarafından sıkça ziyaret edildiği dile getirilir (аа-Карһиӓ 2005: 104).

Bilindiği gibi, İslam Dünyasında savaşlarda veya inanç yolundaki mücadelelerinden dolayı öldürülen insanlara, özellikle yönetici taifeye, kumandanlara veya din adamlarına "Şehid" denilmekte ve bu tür insanların hatırası toplumda ayrıca bir yer edinmekteydi. Onların kabir ve türbelerine saygı gösterilerek buralar sıkça ziyaret edilen meskene dönüştürülürdü. "Daut-Bek" türbesinin de toplum tarafından sık sık ziyaret edildiği ve dualarda bulunulduğuna bakılırsa, bu olayların hatırasının yerli ahali tarafından uzun asırlardır yaşatılması söz konusudur.

"Daut-Bek" türbesinde defnolunan şahıs, yani *Dad-Bek İsfehsalar*'ın babası veya dedesi *İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek* de böyle insanlardan biri olmalıdır. Belki de o son Karahanlı hükümdarlarından biri olup, büyük ihtimalle Karahıtaylar (1128-1213) veya Harzemşah-Anuşteginliler (1077-1231) döneminde öldürülmüş olabilir. Nitekim yukarıda çalışmamızın "Dad-Bek" maddesinde değinildiği gibi onun veya onun soyundan birinin Harezmsahlardan döneminde öldürülmüş olması olasılığı oldukça yüksektir. Bilindiği gibi, Alaeddin Muhammed Harezmsah (1200-1220) döneminde Harezmsah-Anuşteginliler hanedanı zirveye ulaşmış, Selçukluların hedefi olduğunu iddia ederek Müslüman Asya'yı tek çatı altında birleştirmek davasına kapılmıştır. Bu dönemde Harezmsahlardan, Karahıtayları ve onların egemenliği altında bulunan Karahanlıları kendine boyun eğdirmişlerdir. Karahanlıların son baş hükümdarı Uluğ Sultan Osman, Harezmsahlardan tabiiyetindeyken isyana kalkması ve Karahıtayların egemenliğine geçmesi sonucunda Harezmsah Muhammed tarafından 1212 yılında öldürülmüş (Golden 2002: 189), Taraz ve civarlarına da askerî seferler yapılmıştır. Bundan biraz önce, 1210 yılında mezkûr Harezmsah hükümdarı Taraz civarında Karahıtayları bozguna uğratmış ve

onların *Tayangu* unvanlı kumandanlarından birini esir alarak Harezm'e götürmüştür (Genç 2002: 131; Рашид-ад-дин 1952: 182).

Böylece, Harezmşah-Anuşteginliler tarafından Karahanlı devletinin varlığına son verilmiş, Taraz da dâhil bölgeler, hatta bir zamanlar Karahıtaylar eli altında bulunan Yedisu bölgesi de onların egemenliği altına alınmıştı. İşte 1262 yılında Taraz'da defnolunan mezkûr hükümdarın dedesi veya babası saydığımız Dad-Bek et-Tarazî'de bu tarihlerde şehit edilmiş olabilir.

g. الطرازى - et-Tarazî

"eş-Şehid" sözcüğünden sonra gelen "Dad-Bek et-Tarazî" sözcüklerinin ise Bartold tarafından okunmadan bırakılması herhalde bu yazı nüshasının adı geçen doğru bilimcisine sağlam olarak ulaşmamasından ileri gelmektedir. Oysa incelemelerimizde bu şehir adını ifade eden harfler kümesindeki ilk 5 işaretin çok net okunduğu, son 2 işaretin ise silik olsa da izlerinin korunduğuna şahit olduk ki, bu durum sözcüğün bulunduğu fotoğraflarda da hissedilmektedir (bkz. Levha IV, 5). Bilindiği gibi, Arap grafiğinde yazılan birçok yazılı eserlerde bu şehir adı mezkûr mezar anıtındaki gibi hep الطراز / طراز şeklinde yazılmıştır (ал-Карши 2005: 124, CLXX).

SONUÇ

Yukarıda değindiğimiz Karahanlı dönemine ait iki çeşit biri diğerinden farklı yazılı kaynak: biri Edip Ahmed Yüknekî'nin eserindeki hükümdar **Muhammed Dad Sipehsalar Bek**, diğeri Otrar ve civar bölgelerin Karahanlı menşeli "Neseb-name"lerindeki Karahanlı yönetici "lakabı (unvanı) Bilge Han olan **Muhammed Han** ve onun oğlu **Dad-Bek Han**" şeklindeki kayıtlar ve diğer bilgiler Taraz şehrindeki "Daut-bek Kesene"de metfun şahıs **Dad-Bek İsfehsalar**'ın Karahanlı asıllı son yöneticilerden biri olduğunu ve onun Taraz ve civarında yönetimde bulunduğunu teyit etmektedir.

Kısacası, mezkûr Taraz yöneticisinin, hem unvan ve sıfatlarına bakılırsa, hem de mezar anıtındaki Arapça cümlelerin yapısına dikkat edilirse, metfunun Karahanlılar hanedanına mensup birisi olduğu anlaşılacaktır. Yani Moğol öncesi Orta Asya unvanlar sistemine dikkat edildiğinde *Tonga, Uluğ, Bilge, İlig* gibi unvan ve sıfatlar esas olarak Karahanlılarla ilişkili bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aslında adı geçen unvanlardan bir kaç Moğol öncesi Türk asıllı diğer Orta Asya hanedanları: Gazneli, Selçuklu ve Harezmşahlarda da görülmekle beraber unvanlar ve sıfatların bu şekilde yan yana gelme tarzı (*Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge*) ve *İlig* unvanının Karahanlılara özgü olması mezkûr Taraz hükümdarının diğerlerine değil,

Karahanlılara mensup olduğu hakkındaki görüşümüze güç kazandırır. Örneğin, Karahanlı sikkelerinin önde gelen uzmanı B. Koçnev, Karahanlı sikkelerindeki Türkçe unvanların Eski Türk yazıtlarında bulunan unvanlara pek çok uygunluk sağladığını yazarak, biri Fergana'nın Karahanlı prensi Hüseyin b. Hasan (vef. 1156) tarafından basılan sikkelerde *Alp Kutluğ Tonga Bilgü Türk Toğrul Kara-hakan*, diğeri de Semerkant'ın son Karahanlı prenslerinden olan İbrahim b. Hüseyin (vef. 1202-1203) adına basılan sikkelerde *Alp Kutluğ Tonga Bilgü Arslan-hakan* gibi unvanların bulunmasını örnek göstermiştir (Кочнев 2006: 28-29). Buna benzer es-Semerkandî'nin *Sinbaz-name* adlı eserinin ithaf edildiği Karahanlı hükümdarı Mesud'un (öl. 1178) sıfat ve unvanı *Alp Kutluğ Tonga Bilge Kılıç Tamğaç Hakan* biçiminde geçtiği gibi, Fergana'da hükümdarlık yapan Karahanlı el-Hasan b. el-Hüseyin'in 1132 yılında yaptırdığı türbesinin kitabesinde unvanı *Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Tuğrul Hakan* şeklinde kaydedilmiştir (Sümer 1999: 13).

Gerçi, hem Karahanlılarla çağdaş adı geçen Türk hanedanları, hem de Köktürk, Uygur kağanlıkları ve Koçu Uygur devleti hariç diğer İslam öncesi eski Türk hanedanları (Türgiş, Kırgız ve Kimek kağanlıkları, Karluk ve Oğuz yabgulukları) yönetim sisteminde o veya bu şekilde Taraz mezar anıtındakine benzer *Kutluk, Tonga, Uluğ, Bilge* gibi unvan niteleyicileri görülüyorsa da, onların karmaşık olarak *Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge* biçiminde kullanıldığı yazılı kaynaklarda kaydedilmiş değildir. Yani bu unvan niteleyicilerine adı geçen hanedanlarda daha çok ikili bir biçimde (ör. *Alp-Tegin, Sebük-Tegin, Kılıç-Arslan, Alp-Arslan, Kutluğ-Boğa* ve s.) denk gelinir ve bu yönden onların unvanlar sistemi daha çok üçlü veya dörtlü unvanlar (veya unvan niteleyicisi) kümesine sahip Karahanlılardan ayrıcalık taşır (Бабаяров, Кубатин 2012: 3-33). Bilindiği gibi, Eski Türk tarihinde bu tür karmaşık Türkçe unvanlar sistemi en çok Köktürk, Uygur ve Karahanlı hanedanı yönetimiyle ilişkili olarak yazılı kaynaklarda yer almıştır. Demek, bu amil de "Daut-Bek" türbesinin Karahanlı çevresine ait olduğu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Taşdığı sıfat ve unvanlardan anlaşılacağı üzere, bu şahıs sıradan birisi değil, belki de yüksek yöneticilerden biri olmuştur. Özellikle, metfunun *Han* veya *İlik-Han* unvanına sahip olması veya en azından böyle sıfat ve unvanları sözde olsa bile koruması onun Karahanlı hanedanından birisi olduğunu teyit etmektedir. Metfunun Karahanlı ailesinden olduğunu tasdik eden diğer kanıtlar ise "Daut-bek Kesene"nin bulunduğu arazi ile ilişkilidir. Nitekim bu anıtın yaklaşık 100 m güney-batısında "Karahana Evliya" türbesi bulunmakta ve bu yapıtta 11. yüzyılda hüküm süren Karahanlı hükümdarı Şah-Mansur Arslan İlig'le ilişkili sayılan kabir bulunmaktadır (Қыдырәли 2008: 49).

Bilhassa, Taraz bölgesi ve civarında 13. yüzyılın ilk yarısında, yani Taraz mezar anıtında kaydedilen mezkûr hükümdar ve onun cedlerinin yaşadığı dönemde olup biten siyasî olaylara bakıldığında bu şahsın Karahanlı hanedanının temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi, 1220'li yıllarda Harezmsahlar devleti topraklarının Cengiz Han tarafından istila edilmesiyle Taraz bölgesi de bu yeni

fatihlerin topraklarına dâhil edilmişti. Bu durumda bir zamanlar yönetimi elinden alınan bazı Karahanlı hanedanı mensupları Cengizlileri destekleyerek, onların egemenliği altında kendi yönetimlerini yeniden kurmuş olabilirler. Çünkü adı geçen hükümdarın neredeyse bölgede Cengizli hakimiyetinin sağlandığı 1220'li yıllardan 1262 yılına kadar 40 seneden fazla zaman geçtiğinde bile cedlerine özgü unvanları koruması bizi böyle bir sonuca götürmektedir.

Hem bu bilgiler, hem de yukarıda Cengiz Han imparatorluğunun bir parçası olan Çağatay Ulusu yönetiminin ilk on yıllarına kısa bir göz attığımız bilgiler Moğollar döneminin gerçeklerini gözler önüne sermektedir. Taraz da dâhil birçok yerleşik bölgelerde yerel yönetimlerin kendi idaresini korumuş olmaları Orta Asya tarihinin bu dönemini tekrar gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır. Oysa şu ana kadar "Cengiz Han ve onun ahfadı Harezmsâhlar da dâhil tüm Müslüman hükümdarları ortadan kaldırmış, böylece yerel hanedanların yönetimi son bulmuştur" görüşü ağırlık kazanmıştı. Bu görüş döneminin pekçok yazılı kaynaklarında, özellikle Müslüman kaynaklarında kaydedilen "Moğollar her yeri yaktı, yıktı, yerel yöneticileri kılıçtan geçirdi" anlamındaki bilgilerden kaynaklanmaktadır. Gerçi Moğollara boyun eğen ve kendi metbu yönetimini koruyan hanedanlara ait bilgilerin nadir olsa da görülmesine rağmen, bu tezden yola çıkan çoğunluk araştırmacılar bu görüşü fazla eleştirmeden devam ettirmektedirler. Aslında, Moğollar ve onların egemenliği altında kendi hâkimiyetini koruyan yerel hanedanlar konusunun bu açıdan yeniden ele alınması gerekmektedir.

Böylece, eski mimarî abidelerin bulunduğu Taraz şehrindeki mezkûr türbenin Türk toplulukları tarihinde hem kültürel yönden, hem de siyasî yönden önemli bir mevki edinen Karahanlı çevresine ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şah-Mansur yadigarlığı ve "Daut-Bek Kesene"nin yan yana bulunması Taraz şehrinin Karahanlı döneminde kültürel ve manevî yönden önemli bir merkez olduğuna delalet etmektedir.

Levha I. Taraz şehrinde bulunan Karahanlılara ait "Daut-Bek Kesene" türbesi

Levha II. "Daut-Bek Kesene" türbesindeki mezar anıtın genel görünümü

Levha III. Mezar anıtında metfunun adı ve künyesi bulunan kısmı (doğu cephesi)

1

2

3

4

5

Levha IV, 1-5. Anıtın "Kutluğ-Tonga Uluğ-Bilge İlik-Han / İkbal-Han Dad-Bek İsfefsalar b. İlyas ... Oğul-Bek eş-Şehid Dad-Bek et-Tarazi" şeklinde okunan kısmının parça parça halinde çekilen fotoğrafları

КАУНАҚСА

- АЛ-КАРШИЙ, ДЖАМЎЛ (2005), *ал-Муллахат би-с-сурӕх* (Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова), Алматы.
- БАБАЯРОВ, Гайбулла, КУБАТИН Андрей (2012), “Заметки к происхождению некоторых титулов Караханидского каганата и их параллели в титулатуре Западно-Тюркского каганата”, / *История и культура Центральной Азии*. Токио, с. 3-33.
- БАЙПАКОВ, Карл, ЕРЗАКОВИЧ, Лев (1971), *Древние города Казахстана*. Алма-Ата.
- БАРТОЛЬД, Владимир В. (1966), “О двух арабских надписях Аулиеатинского уезда”, / *Бартольд В.В. Сочинение*. Том IV. Москва, с. 307-308.
- БАРТОЛЬД, Владимир В. (1963), “Туркестан в эпоху монгольского нашествия”, / *Бартольд В.В. Сочинения*. Том I. Москва.
- БАРТОЛЬД, Владимир В. (1963), “Очерк истории Семиречья”, / *Бартольд В.В. Сочинения*. Том II. Часть I. Москва, с. 23-102.
- БАРТОЛЬД, Владимир В. (1963), “История Туркестана”, / *Бартольд В.В. Сочинения*. Том II. Часть I. Москва, с. 109-163.
- БИЧУРИН, Николай Я. (1950). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Т. I. Москва-Ленинград.
- ЗУЕВ, Юрий А. (2002), *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. Алматы.
- ИБН АЛ-АСИР (2006), *Ал-Камил фи-т-та’рих* («Польный свод историй»), (Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина), Ташкент.
- АХМАД ЮГНАКИЙ / e-adabiyot.uz
- КАМОЛИДДИН, Шамсиддин С. (2005), “К биографии Ахмада Йутнаки”, / *O'zbekistonda ijtimoiy fanlar*, № 1-2. Тошкент, с. 93-110
- КАМОЛИДДИН, Шамсиддин (2012), “Новые арабские документы из Тохаристана (третья четверть VIII в. н.э.)”, / LAMBERT Academic Publishing.
- КОЧНЕВ, Борис Д. (2006), *Нумизматическая история Караханидского Каганата (991–1209)*. Часть I. Источниковедческое исследование. Москва.
- МУМИНОВ Аширбек (2003), “Кокандская версия исламизации Туркестана”, *Подвижники Ислама*. Москва, с. 117-153.
- МУМИНОВ, Аширбек К. (2015), *Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии* / под редакцией С.М. Прозорова. Алматы.
- Насап-нама. 1-кітап / Қазыналы оңтүстік. Мәтінді аударып, транскрипциялаған, түпнұсқа мен асылмәтінді ұсынғандар А. Муминов, З. Жандарбек. Алматы: «Нұрлы жол», 2013.
- ҚЫДЫРӘЛІ, Дархан (2008), *Атымды адам қойған соң...* – Алматы, с. 46-54.
- РАШИД-АД-ДИН. (1952), *Сборник летописей*, Т. I, Кн. 2 / Пер. с персидского О.И. Смирновой. – М. -Л.
- ARAT, Rahmeti R. (1951), *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l-Hakayik*, İstanbul: Ateş Basımevi.

- BİRAN Mihal (2013), "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* / Ed. by David Durand-Guédy / Brill's Inner Asian Library. Ed. Michael R. Drompp, Devin DeWesse. S. 31. Leiden – Boston, s. 262-263.
- ESİN, Emel (1978), *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. Türk Kültür Tarihi El-Kitabı. Cilt II, İstanbul.
- HUNKAN, Soner (2007), *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, 2. Baskı, İstanbul.
- GENÇ, Reşat (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara.
- GOLDEN, Peter B. : (2002), *Türk Halkları tarihine Giriş*, (Çev. O. Karatay), Ankara.
- KELİMBETOV, Nemat (2010), *Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri*, İstanbul.
- PRİTSAK, Omeljan, "Karahanlılar", / *İslam Ansiklopedisi*. Cilt IV. s. 251-273.
- SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları*, I. İstanbul.
- TEMİR, Ahmet (1959), *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur ed-Din'in 1272 tarihli Arapça – Moğolca Vakfiyesi*, Ankara.
- TOGAN, İsenbike, KARA, Gülnar., BAYSAL C. (2006), *Çin kaynaklarında Türkler, Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara.
- UYSAL, Selçuk (2007), "Yüknek'in Neresi Olduğu ve Edib Ahmed'in Mezârı Hakkında", / *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, S 2/4 Fall. s. 1197-1999.